

Votavová Sumelidisová, Nicole

[Σιγάλας, Νίκος. Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού ή μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας]

Neograeca Bohemica. 2014, vol. 14, iss. [1], pp. 113-119

ISBN 978-80-260-7966-8

ISSN 1803-6414

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142078>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

εξεύρεσης μιας οριστικής λύσης μεταξύ των δύο χωρών, προοπτική η οποία δεν ευοδώθηκε με αποτέλεσμα το θέμα των αποζημιώσεων και του κατοχικού δανείου να αιωρείται μέχρι σήμερα, ρίχνοντας βαριά σκιά στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας και Γερμανίας. Παράλληλα καθίσταται ζήτημα εσωτερικής πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των αντιπάλων πολιτικών δυνάμεων τόσο της Ελλάδας όσο και της Γερμανίας. Επιγραμματικά θα λέγαμε ότι το βιβλίο της κ. Κράλοβα, τόσο στην ελληνική όσο και στην τσεχική έκδοσή του (σύντομα δε και στη γερμανική) καθίσταται χρήσιμο εργαλείο για όσους ασχολούνται με τη νεότερη ελληνική ιστορία ή όσους επιθυμούν να ειδικευτούν στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα.

Νίκος Σιγάλας. Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερ-ρεαλισμού ή μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 2012, 368 σελ. ISBN 978-960-325-980-0.

Nicole Votavová Sumelidisová

Παλιές ερωτήσεις με καινούριες απαντήσεις του Νίκου Σιγάλα

Ο κύριος σκοπός της μελέτης του ιστορικού Νίκου Σιγάλα *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού ή μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας* είναι η αξιολόγηση καινούριων τεκμηρίων για το έργο του Ανδρέα Εμπειρικού και επομένως μια επαναθεώρηση του θέματος της εισαγωγής του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα.

Όπως αναφέρει ίδιος ο συγγραφέας της μελέτης, έναυσμά της αποτέλεσε η εύρεση αρχαιακού υλικού, επιστολών και γραπτών δοκιμιακού τύπου του Ανδρέα Εμπειρικού σε παραπεταμένες βαλίτσες της μητέρας του στα έτη 2004 και 2006. Πρόκειται για επιστολές γραμμένες στην Αθήνα, στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στη Λωζάνη και σε άλλα μέρη και κείμενα που μας παρέχουν πληροφορίες για θέματα οικογενειακά, αλλά και για τα πρώτα βήματα του ποιητή στο χώρο της λογοτεχνίας και της ψυχανάλυσης, τις σκέψεις και τις αντιλήψεις του. Σημαντικό είναι ότι μας διευκολύνουν την κατανόηση των συμφραζομένων της εισαγωγής του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα. Κύριος στόχος του Νίκου Σιγάλα ήταν η αναθεώρηση της θέσης των περισσότερων ιστοριογράφων του ελληνικού υπερρεαλισμού (με πρώτο τον

Mario Vitti) για το απολίτικο και συνεπώς 'ακρωτηριασμένο' κίνημα, για το ρόλο που έπαιξε ο Νίκος Καλαμάρης (Νικόλαος Κάλας, Νικήτας Ράντος) και το έργο του στην ιστορία του κινήματος και για τη σχέση του με τον Ανδρέα Εμπειρικό.

Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η Ελλάδα είναι ένα ιδανικό εργαστήριο για την εξέταση του προβλήματος λόγω του περιορισμένου αριθμού εκπροσώπων του κινήματος που είναι μια προϋπόθεση για την αποτελεσματική εστίαση σε ένα άτομο και στις σχέσεις του με τα άλλα μέλη. Αυτή η πρόσβαση δίνει στη μελέτη τη δυνατότητα να αξιοποιήσει και το υποκειμενικό στοιχείο χωρίς όμως να χάσει τον αντικειμενικό της χαρακτήρα. Ως κομβική για την εξέλιξη του ελληνικού υπερρεαλισμού θεωρεί ο Σιγάλας τη σχέση (την οποία όμως ακολούθησε ρήξη) του Ανδρέα Εμπειρικού με το Νίκο Καλαμάρη.

Στο πρώτο κεφάλαιο *Ιστοριογραφία και ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού* ο Σιγάλας εστιάζει στις απόψεις του Mario Vitti που έγιναν ευρέως δεκτές και στις οποίες βασίστηκαν και αρκετοί άλλοι μελετητές. Ο Σιγάλας θεωρεί υπερερμηνεία του προβλήματος της πενίας των θεωρητικών κειμένων για τον υπερρεαλισμό τη θέση του Vitti ότι οι Έλληνες υπερρεαλιστές ήταν απρόθυμοι να υπερασπίσουν θεωρητικά το κίνημα. Επίσης θεωρεί λανθασμένη τη θέση του για τον απολίτικο υπερρεαλισμό και επισημαίνει ότι ο Vitti δεν πήρε υπόψη όλες τις πηγές, όπως π.χ. τη συνέντευξη της Ανδρομάχης Σκαρπαλέζου με τον Εμπειρικό (Μάρτιος 1967) στην οποία ο ποιητής ανέφερε ότι «παλαιότερα είχε απόλυτα προσχωρήσει στο μαρξισμό». Εσφαλμένη αποδείχτηκε και η άποψη του Vitti ότι ο Καλαμάρης από πλευράς των θεωρητικών κειμένων δεν εντάχτηκε στο πλαίσιο του κινήματος (αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο Vitti βασίζεται σε λάθος χρονολογία της αναχώρησης του Καλαμάρη στο Παρίσι).

Σημαντική ήταν, όπως αναφέρει ο Σιγάλας, η επίδραση που είχαν οι απόψεις του Vitti σε άλλους μελετητές, όπως στο Νίκο Καγιαλή που στη μελέτη του δίνει κεντρικό ρόλο στο Νίκο Καλαμάρη και στις μεσοπολεμικές κριτικές του, αλλά δεν τον θεωρεί μέλος των υπερρεαλιστών, το έργο των οποίων αποσιωπά ουσιαστικά.

Ο Παντελής Βουτουρής στη μελέτη *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού* (1997), σύμφωνα με το Σιγάλα, δέχεται τη θέση του Vitti και, συγκρίνοντας τον ελληνικό υπερρεαλισμό με το γαλλικό, επισημαίνει ότι δεν συσχετίστηκε με την πολιτική.

Ο Σιγάλας, επίσης, ασκεί κριτική στους μελετητές του ελληνικού υπερρεαλισμού επειδή «αναζητούν στα έργα του Εμπειρικού τη θεμελίωση της αποκλειστικής σχέσης του υπερρεαλισμού με την αυτόματη γραφή» (σ. 64). Εδώ πρέπει να ειπωθεί ότι ο Βουτουρής όχι μόνο δεν παραμελεί τις άλλες μεθόδους, αλλά αντίθετα τις αναφέρει και επομένως τις εντοπίζει στο έργο του Εμπειρικού (υπερρεαλιστική μεταφορά, αντικειμενικό τυχαίο κ.ά.) και αμφισβητεί την αυτόματη γραφή ως μέθοδο που χρησιμοποιήσει ο Εμπειρικός στην *Υψικάμινο*.

Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου αναφέρεται ως κομβικό το ζήτημα της υπερ-ρεαλιστικής ιδεολογίας, δηλαδή της σχέσης της απελευθέρωσης του έρωτα με την επανάσταση, του φροϋδισμού με τον ιστορικό υλισμό, και επισημαίνεται η ανεπαρκής ενασχόληση της νεότερης έρευνας με το θέμα αυτό, με εξαίρεση τις μελέτες του Γιώργου Κεχαγιόγλου και του Αλέξανδρου Αργυρίου, οι οποίες πρώτες άρχισαν να μειώνουν την ισχύ της επιχειρηματολογίας του Vittori. Η λύση που προτείνει ο Σιγάλας είναι να επιστρέψουμε σ' αυτές «και να ξεκινήσουμε και πάλι από κει, εξετάζοντας τις πηγές που διαθέτουμε».

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η ιστορία της εισαγωγής του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα με εστίαση στην περίοδο 1935 έως 1938, δηλαδή από την έκδοση της πρώτης υπερρεαλιστικής συλλογής στα ελληνικά, της *Υψικαμίνου* του Εμπειρικού, έως την αναχώρηση του Καλαμάρη για το Παρίσι. Τα γεγονότα εξετάζονται, όπως αναφέρει ο Σιγάλας, από τη σκοπιά του Εμπειρικού και ως σημαντικό αναφέρεται ήδη το έτος 1933, οπότε, όπως μαθαίνουμε από τις πηγές που πρόσφατα βρέθηκαν, ο Εμπειρικός είχε έντονες και καθημερινές σχέσεις και συναντήσεις με τους Γάλλους υπερρεαλιστές στο Παρίσι. Επίσης αυτό είναι το έτος της ρήξης του με τον πατέρα του και της αποχώρησής του από τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Κείμενα αυτού του έτους, δηλαδή επιστολές, ποιήματα (δημοσιευμένα το 1998 στο περιοδικό *Πολίτης* από τον Γιώργη Γιατρομανωλάκη) και μανιφέστα (το μανιφέστο *Rien ne va plus* δημοσιευμένο στα *Γράμματα για τον πατέρα, τον αδερφό του Μαράκη και την μητέρα*, 2009), δηλώνουν μια έντονη ενασχόληση με το μαρξισμό.

Ο συγγραφέας μας δίνει μια εικόνα του δικτύου σχέσεων που με αφορμή το ενδιαφέρον για τον υπερρεαλισμό υπάρχουν γύρω από τον Εμπειρικό: η φίλια με τον Καλαμάρη, τον Εγγονόπουλο και τον Ελύτη, αλλά και με το Δημαρά και άλλους, πολλοί από τους οποίους συγχρόνως επικοινωνούν με τη γαλλική υπερρεαλιστική ομάδα του Μπρετόν.

Ο Σιγάλας, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, καταφέρνει να εντάξει τις πληροφορίες αυτές σε ένα ευρύ πλαίσιο της διεθνούς εξέλιξης του υπερρεαλισμού αναφερόμενος στη ρήξη με την Τρίτη Διεθνή και ιδιαίτερα στις παγκόσμιες διαστάσεις (διεθνείς εκθέσεις που μία απ' αυτές πραγματοποιήθηκε και στην Πράγα) που παίρνει το κίνημα στη δεκαετία του '30. Μ' αυτόν τον τρόπο υποστηρίζει την άποψη του Νάσου Βαγενά πως ο υπερρεαλισμός δεν έφτασε στην Ελλάδα με καθυστέρηση (βλ. το άρθρο του *Ο υπερρεαλισμός στην Ελλάδα και ο μύθος της καθυστέρησης στο Ειρωνική γλώσσα*, 1994), αλλά περίπου την ίδια εποχή όπως σε άλλες 'μικρές χώρες', όπως η Τσεχοσλοβακία, Σερβία ή Ρουμανία.

Στη συνέχεια αναφέρονται σημαντικά γεγονότα όπως η διάλεξη *Περί σουρεαλισμού* που έδωσε ο Εμπειρικός το 1935 στη *Λέσχη Καλλιτεχνών* στην Αθήνα (που επίσης βρέθηκε πρόσφατα και εκδόθηκε από τον Γιώργη Γιατρομανωλάκη το 2009), η οργάνωση ζωγραφικής έκθεσης, βεβαίως μικρότερων διαστάσεων από αυτές της

Πράγας ή του Λονδίνου, παρόλα αυτά πρωτοποριακής για την Ελλάδα. Επίσης επισημαίνεται η συστηματική προσπάθεια του Εμπειρικού και του Καλαμάρη να ενισχύσουν το δεσμό των νεότερων ποιητών με τον υπερρεαλισμό. Η αναφορά σημαντικών γεγονότων κλείνει με τη διαφωνία του Καλαμάρη με τον Εμπειρικό και την αναχώρηση του πρώτου από την Ελλάδα.

Εξίσου θετικό είναι ότι ο Σιγάλας δίπλα στον πρωτοποριακό ρόλο στο πεδίο της ποίησης υπογραμμίζει και το ρόλο του Εμπειρικού στο χώρο της ψυχανάλυσης. Εδώ επισημαίνει την ανοιχτή προσέγγιση του υπερρεαλισμού από την παρισινή ψυχανάλυση και ιδιαίτερα την επιρροή που άσκησε στον Εμπειρικό ο ψυχαναλυτής Jean Frois-Wittmann που όπως και ο Εμπειρικός συνδύασε την ψυχανάλυση με το ενδιαφέρον για τον υπερρεαλισμό και τη μαρξιστική ιδεολογία.

Ίδια προσέγγιση, δηλαδή ένταξη των γεγονότων που αφορούν τον ελληνικό υπερρεαλισμό σε διεθνή πλαίσια, συνεχίζεται και στο δεύτερο κεφάλαιο *Ο υπερρεαλισμός και η επανάσταση*. Εδώ αναλύεται η διάλεξη του Εμπειρικού *Περί σουρεαλισμού* και ο Σιγάλας ασχολείται ιδιαίτερα με την πολιτική διάσταση της διάλεξης και αποδεικνύει ότι ο ελληνικός υπερρεαλισμός αναφέρεται στα προβλήματα που απασχολούν και το διεθνή χώρο την εποχή εκείνη. Δηλαδή τη συμβατικότητα ή μη του υπερρεαλισμού με το μαρξισμό. Ο Εμπειρικός, όπως αναφέρει ο Σιγάλας, επιδιώκει να πάρει μια στάση στο θέμα αυτό. Από εδώ αρχίζει το πιο ενδιαφέρον μέρος της μελέτης που αποτελεί και τη μεγαλύτερη συνεισφορά του. Ο Σιγάλας επιδιώκει να συνδυάσει τις απόψεις και τις θέσεις του Εμπειρικού και του Καλαμάρη για την ψυχανάλυση με τη μαρξιστική τους ιδεολογία. Πρώτα εξηγεί το ρόλο του υπερεγώ στη φροϋδική θεωρία, δηλαδή του στοιχείου της ανθρώπινης προσωπικότητας που οικοδομείται πάνω στο αίσθημα ενοχής βασιζόμενου στην απωθημένη επιθυμία και που ασκεί τεράστια βία στο υποκείμενο προκειμένου να το υποτάξει στις ανάγκες του δικαίου και της κοινωνίας. Η ενοχή και επομένως και η αγχώδης προσπάθεια του υποκειμένου να απαλλαγεί απ' αυτήν είναι όμως η προϋπόθεση και η πηγή της εξέγερσης, της επανάστασης κατά της εξουσίας (που στο χώρο της ψυχανάλυσης εκπροσωπείται από το υπερεγώ).

Μπορεί όμως να συνδυαστεί η ψυχανάλυση με την πολιτική ιδεολογία; Για τον Φρόντ το υπερεγώ είναι αναγκαίο και δεν μπορεί να μετατραπεί, επίσης ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης ποτέ δεν παραβαίνει το χώρο της για να εισχωρήσει σε χώρο πολιτικής. Αντίθετα ο Εμπειρικός πιστεύει πως η ψυχανάλυση και τα επιτεύγματά της μπορούν να συντελέσουν στην αλλαγή του χαρακτήρα της κοινωνικής εξουσίας (το υπερεγώ δεν είναι δεδομένο και αμετάβλητο). Ο Εμπειρικός βλέπει τον υπερρεαλισμό ως «το καθαυτό όχημα της ανατροπής της τυραννίας που ασκεί πάνω στον άνθρωπο το υπερεγώ». Άλλη, κομβική διαφορά ανάμεσα στη θεωρία του Φρόντ και τις στάσεις του Εμπειρικού είναι το ότι ο ποιητής αρνείται την αναγκαιότητα της αρχής της πραγματικότητας και θεωρεί απαραίτητη την κατάργησή της και την

οικοδόμηση μιας ποιητικής υπερπραγματικότητας που θα χωρέσει ένα μεγάλο μέρος του ασυνειδήτου. Εδώ όμως, όπως σωστά αναφέρει ο Σιγάλας, ο Εμπειρικός ως ψυχαναλυτής δείχνει μια ασυνέπεια στις απόψεις του και αυτός ίσως ήταν και ο λόγος για τον οποίο η διάλεξη έμεινε ανέκδοτη την εποχή που ξεκίνησε η σταδιοδρομία του Εμπειρικού ως ψυχαναλυτή.

Σε σύγκρουση έρχονται οι απόψεις του Εμπειρικού (όπως και οι απόψεις των Γάλλων υπερρεαλιστών) και στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Μόνο δύσκολα μπορεί να εφαρμοστεί η αναζήτηση απόλυτης απελευθέρωσης της προσωπικότητας από τους καταναγκασμούς του υπερεγώ τη στιγμή που η Τρίτη Διεθνής ζητά απόλυτη υποταγή στην ιδεολογία (υποταγή που αφορά και το χώρο της τέχνης). Γι' αυτό ο Εμπειρικός στο μέλλον τείνει περισσότερο προς έναν ιντιβιντουαλιστικό αναρχισμό σε ατομικό επίπεδο παρά σε λύση σε επίπεδο κοινωνικό που επιφέρει και μια υποταγή σε δόγματα.

Το τρίτο κεφάλαιο *Κάλας – Εμπειρικός* εστιάζει στη σχέση των δύο ποιητών. Αναλύονται οι διαφορές τους σχετικά με την προσέγγιση της ψυχανάλυσης ως μεθόδου που οδηγεί στην κοινωνική απελευθέρωση. Ο Καλαμάρης, όπως εξηγεί ο Σιγάλας, επηρεάζεται από τις στάσεις του Otto Rank, του μαθητή του Φρόυντ, που θέτει υπό αίρεση την πρωταρχικότητα του οιδιπόδειου και έρχεται με τη θεωρία του τραύματος της γέννησης και της επιθυμίας επιστροφής στη μητέρα. Ο Καλαμάρης, παίρνοντας υπόψη τις θεωρίες του Rank, αγνοεί τη σημασία της ενοχής και απαιτεί τη ριζοσπαστικοποίηση της πατροκτονίας, δηλαδή το τελειωτικό (αν και συμβολικό) ξεπάστρεμα του πατέρα. Ο Σιγάλας εξηγεί την τάση αυτή του Καλαμάρη αναφερόμενος στα ιστορικά συμφραζόμενα: Ο Καλαμάρης έκδωσε τη μελέτη του *Foyers d' incendie* όταν είχε ήδη φύγει για το Παρίσι, δηλαδή το 1938, την εποχή που «εξαντλείται η αντίσταση των δημοκρατικών στην Ισπανία, ξεσπά κι ολοκληρώνεται η σταλινική τρομοκρατία και φτάνει στην ακραία κορύφωσή της η δύναμη των φασιστικών κινημάτων και η αποθέωση των αρχηγών τους» (σ. 212 και 213). Αυτές οι πατρικές-αρχηγικές φιγούρες, όπως γράφει ο Σιγάλας, είναι για τον Καλαμάρη οι μεταμορφώσεις του οιδιπόδειου.

Ο Καλαμάρης διαμόρφωνε τις θέσεις του για τη μαρξιστική ιδεολογία στηριζόμενος στη θεωρία του Rank η οποία τους παρείχε έναν πολύ πιο βίαιο χαρακτήρα σε σύγκριση με τη 'χαρμόσυνη' και 'απελευθερωτική' επαναστατική βία του Εμπειρικού που βασίζεται στην απελευθέρωση του εγώ από το αυταρχικό υπερεγώ. Ο Σιγάλας ακόμη θέτει το ερώτημα, μήπως κάποια στιγμή συμβολικός πατέρας για τον Καλαμάρη έγινε ο Εμπειρικός που τον μύησε στην ψυχανάλυση και στον υπερρεαλισμό, και επομένως έπρεπε να δολοφονηθεί συμβολικά (ρήξη ανάμεσα στους δύο ποιητές).

Στα επόμενα υποκεφάλαια ο συγγραφέας ασχολείται λεπτομερειακά και με βάση το αρχειακό υλικό με τη ρήξη ανάμεσα στον Εμπειρικό και τον Καλαμάρη το 1938,

με την αναζήτηση των αιτιών της και με την επόμενη προσπάθεια για συμφιλίωση μέσω επιστολών του Καλαμάρη από το Παρίσι όπου ο ποιητής και κριτικός εγκαταστάθηκε και ξανασυναντήθηκε με το γαλλικό υπερρεαλιστικό κύκλο πριν αναχωρήσει για τη Λισαβόνα και την Αμερική. Από την Αθήνα όμως, όπως φαίνεται, έμειναν χωρίς ανταπόκριση. Απόπειρα απάντησης ήταν μάλλον το λυρικό κείμενο του Εμπειρικού *Τα τεκταινόμενα* που γράφεται το Φεβρουάριο του 1940 και που αναφέρεται στον 'Ιβάν' όπως οι φίλοι αποκαλούσαν τον Καλαμάρη.

Τελευταίο θέμα που αναλύεται στη μελέτη του Νίκου Σιγάλα είναι «η εγκατάλειψη της αριστερής αντιπολίτευσης από τον Εμπειρικό του 1937 και η στροφή προς μια ιντιβιντουαλιστική θεωρία με ελευθεριακά στοιχεία» (σ. 278). Ο συγγραφέας την συσχετίζει με την επίδραση που είχε στον ποιητή ο εμφύλιος πόλεμος στην Ισπανία και η ακραία βία των επαναστατών, κυρίως των αναρχικών, αλλά και ο βίαιος τρόπος με τον οποίο οι σταλινικοί επιχειρούσαν να ελέγχουν τις άλλες παρατάξεις εντός του δημοκρατικού κινήματος (αναρχιστές, τροτσκιστές). Ο Σιγάλας αναφέρει την ενδιαφέρουσα απεικόνιση των γεγονότων του ισπανικού εμφυλίου στο πεζό *Τα κείμενα* (στο *Γραπτά ή προσωπική μυθολογία*), όπου ο Εμπειρικός ερμηνεύει την πραγματικότητα παρανοϊκά-κριτικά και συσχετίζει την εξουσία με το υπερεγώ και την καταπίεση που ασκεί στο ασυνείδητο. Η ιδεολογία του Εμπειρικού την εποχή εκείνη χάνει τον κατεξοχήν πολιτικοκοινωνικό χαρακτήρα της και μεταφέρεται σε ένα χώρο ατομικό με επίκεντρο την πίστη στην ερωτική απελευθέρωση των ανθρώπων που θα αποτελέσει και την απελευθέρωση από το υπερεγώ.

Στα *Συμπεράσματα* ο Σιγάλας αναφέρει τη σχέση Εμπειρικού και Καλαμάρη ως «ερμηνευτικό κλειδί της ιστοριογραφίας του ελληνικού υπερρεαλισμού» (σ. 309). Τα θεωρητικά κείμενα του Καλαμάρη ήταν γνωστά από την έκδοσή τους, αλλά του Εμπειρικού βγήκαν πρόσφατα στο φως και αδιαμφισβήτητα επιβεβαιώνουν ότι ο ποιητής από την αρχή της ενασχόλησής του είχε διαμορφώσει μια δική του μεταψυχολογική θεωρία που προσπάθησε να τη συνδυάσει με το μαρξισμό καταλήγοντας όμως σε ένα επίπεδο ατομικό.

Η μελέτη του Νίκου Σιγάλα αποτελεί μια πολύπλευρη και πρωτοποριακή εικόνα της εξέλιξης του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα τα κρίσιμα έτη 1935 έως 1938 με σημείο αναφοράς τον Εμπειρικό και το έργο του στο χώρο της τέχνης, της ψυχανάλυσης και της μαρξιστικής ιδεολογίας. Βάρος δόθηκε στις σχέσεις με τους ομοϊδεάτες του στην Ελλάδα (κυρίως με το Νίκο Καλαμάρη) και στο Παρίσι, και στον παραλληλισμό της τοπικής εξέλιξης με τη διεθνή. Πρωτοποριακή είναι η σύνδεση της ψυχαναλυτικής θεωρίας με το μαρξισμό και η προσέγγιση της μαρξιστικής ιδεολογίας με βάση διάφορες ψυχαναλυτικές θεωρίες στις οποίες στράφηκαν ο Εμπειρικός και ο Καλαμάρης: το οιδιπόδειο και το αίσθημα ενοχής που πρέπει να ξεπεραστεί μέσω εκπλήρωσης των επιθυμιών (Εμπειρικός) και αντίστοιχα η απαίτηση της

εξουδετέρωσης του οιδιπόδειου που καταλήγει σε μια βίαια μορφή της επανάστασης (Καλαμάρης).

Ο Νίκος Σιγάλας έδειξε ότι παίρνοντας υπόψη τα ευρήματα των τελευταίων χρόνων (το αρχείο του Εμπειρικού) είναι απαραίτητη μια επανεξέταση της εισαγωγής του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα με ένταση στο θέμα της ψυχανάλυσης και της θεωρίας της κοινωνικής επανάστασης. Η επανεξέταση αυτή μπορεί να φέρει στο φως νέα στοιχεία, να οδηγήσει σε νέες απόψεις και να μας δώσει επιτέλους μια πλήρη εικόνα των γεγονότων. Αυτός είναι και ο σκοπός που επιδιώκει η μελέτη του Νίκου Σιγάλα την οποία μπορούμε να θεωρήσουμε μια αρχή της αναθεώρησης της ιστορίας του ελληνικού υπερρεαλισμού.

Μαρία Σαμπατακάκη (επιμ.). Ζαννιά Κότσικα είναι τ' όνομά μου.

Αθήνα: Τόπος, 2010, 152 σελ. ISBN 978-960-6863-91-2.

Μαρία Σαμπατάκη (επιμ.). Ο τελευταίος του Κάιςλινγκεν: Στα στρατόπεδα εργασίας των Ναζί. Αθήνα: Τόπος, 2014, 94 σελ. ISBN 978-960-499-093-1.

Βάσια Αρβανίτη

Ιστορία από τα κάτω

Ήδη από τον Ηρόδοτο οι μαρτυρίες, γραπτές και προφορικές, αποτελούν αναπόσπαστο εργαλείο της ιστορικής έρευνας. Τα βιογραφικά κείμενα των αυτοκρατόρων, των στρατηγών, των πολεμάρχων, των πρωταγωνιστών δηλαδή της ιστορίας, έγιναν τα σημεία αναφοράς των μετέπειτα ιστορικών έργων. Πώς βιώνουν όμως το ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι οι απλοί άνθρωποι και πώς συμμετέχουν σε αυτό; Την οπτική των αφανών ηρώων της καθημερινότητας, των σιωπηρών πλειοψηφιών, την αναδεικνύει η προφορική ιστορία. Η προφορική μαρτυρία, η προσωπική ματιά, οι αφηγήσεις των προσωπικών βιωμάτων προσφέρουν πολύτιμο υλικό που σε συνδυασμό με άλλες συμβατικές ιστορικές πηγές και καταγραφές δίνουν μια πολυπρισματική οπτική του παρελθόντος. Επίσης εκπληρώνεται ένα κατεξοχήν πολιτικό αίτημα: να δοθεί φωνή στις παραγκωνισμένες κοινωνικές ομάδες, να ακουστούν οι «αποσιωπημένες ιστορίες» τους, να «εξανθρωπισθεί» η ιστορική επιστήμη και να ειπωθεί μια λαϊκή ιστορία, μια «ιστορία από τα κάτω».